

Csíki Tamás

A szegénységtől az éhínségig

*Az agrárproletariátus az I. világháború idején**

A háborúban a szegénység „szomorú birodalmának” határai kitágulnak, és az állam kötelességei a szegényekkel szemben megsokszorozódnak. A Népjóléti Minisztérium megszervezésében közreműködő Pap Dezső fogalmazta meg ezt a gondolatot, és az okokat is megjelölte. A családok hosszabb-rövidebb időre eltartó nélkül maradnak, akik sok esetben betegen vagy rokkantan térnek haza. A gazdaság nehézségei, a mértéktelen áremelkedés és az elégtelen jövedelmek miatt szintén családok, sőt egész társadalmi osztályok jutnak a szegénység válságos helyzetébe.¹ Pap ezeket az osztályokat nem konkretizálta, miként a szegénység fogalmát sem; tanulmányomban a mezőgazdaságban munkát vállalók (az agrárproletariátus) I. világháború alatti helyzetét vizsgálom. Nincs lehetőségem e heterogén csoport differenciálására (summások, napszámosok, gazdasági cselédek, törpebirtokos parasztok)² – az állam szempontjából mindenesetre önmaguk eltartásának növekvő bizonytalansága alakította őket olyan kategória részeseivé, amely beavatkozást igényelt. Ennek intézményes formái, kormányzati-politikai, valamint lokális gyakorlata a „szegényügy” makro- és mikroszintjéről, az egyéb társadalmi csoportoktól, például a városi munkásoktól történő megkülönböztetésről tanúskodnak, míg a közigazgatási forrásokban vagy a sajtóban olvasható narrációk a róluk alkotott képzeteket dokumentálják. Végül az aktorok panaszai a pauperizmus személyes tapasztalatairól, kollektív akcióik (az „éhséglázadások”) rítusai a szegénységről mint kultúráról is árulkodhatnak.

KÖRKÉP AZ ÍNSÉGRŐL

A szegénység számszerűsítése a fogalom különböző értelmezései miatt nem valósulhat meg,³ azonban abból, hogy az Országos Közélelmezési Hivatal elrendelte a hatósági lizsteltetésre szoruló lakosság megyei és települési nyilván-

* A tanulmány az OTKA támogatásával, az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Pap 1934: 180–190, 209–215.

² Gunst 1998: 193–206; Gyáni 1998: 280–293. Szemléletes néprajzi leírásuk: Kiss 1939, 1941. Ferge Zsuzsa ezeket a csoportokat automatikusan a szegények közé sorolta (1910-ben a családtagokkal együtt körülbelül 6,6 millió fő), az 1945 utáni történeti irodalomban a politikai kategóriaként elterjedő „szegényparasztágként” jelentek meg (Ferge 1986: 32).

³ Erről a későbbiekben lesz szó.

tartását, a pauperizmus terjedésére következtethetünk.⁴ Az agrárjellegű Békés megyében az ellátatlanok száma 1916 végétől 1917 nyaráig 43 000-ról 89 000 főre, Hevesben 50 000-ról 72 000 főre, Tolnában 1918 tavaszától az ősz végére 25 000-ról 94 000 főre emelkedett.⁵ Kecskeméten 1918 őszén 38 000-en voltak ellátatlanok, Szentesen több mint 10 000-en,⁶ túlnyomó részben a város „munkás elemei” és a hadba vonultak családtagjai, akik a polgármester jelentése szerint a „legnagyobb nyomorban és nélkülözésben élnek, csaknem kizárólagos táplálékuk a kenyér volna”.⁷ A Tolna megyei Faddon 1918-ban a gyenge termés következtében a 10 holdas gazdák is az ellátásra szorulóak közé kerültek, számuk meghaladta a 2000 főt.⁸

A megyei és a járási hatóságok rendszeresen foglalkoztak a közellátás nehézségeivel. A legsúlyosabb helyzet a legszegényebb északkeleti megyékben alakult ki, amelyeket az orosz betörések is fenyegettek. Máramaros főispánja 1914 októberében a földművelésügyi minisztertől lisztet és kukoricát kért azok számára, akik a háború miatt családjaikat nem tudják eltartani és fizetéseképtelenek. 1916 elején kimutatás készült a népesség gabonaliszt- és tengeri-szükségletéről, valamint a hiányról.⁹ Bereg és Ung megyében, ahol a háború előtt „normális viszonyok mellett” is segélyezésre szorult a lakosság, a kiosztott vetőmagvakat fogyasztották el, a Bereznai járásban az igaerő elvonása miatt 1916 tavaszán 3500 hold maradt vetetlen (és vált emiatt a népesség ellátatlanná), a Perecsei járás „ínséges” lakosságának küldött 100 mázsa lisztet a katonaság rekvirálta.¹⁰ A Szabolcs vármegyei nyírbaktai járás fősolgabírója a főispánnak jelentette, hogy 1918-ban, az aratás előtt, a községek lakosságának 90%-a éhezik, sorozatos termény-, szarvasmarha-, sertés- és zsírrekvirálásokkal „zaklatják a kiuzsorázott népet”, ami lázadáshoz fog vezetni.¹¹

Sokszor az áremelkedés és a piac átgondolatlan szabályozása vezetett ínséghez. Bereg megye Felvidéki járásában a ruszinok fő tápláléka a kukorica volt, amiből „normális termelési viszonyok” esetén is vásárlásra kényszerültek. 1915-ben az őszi esőzések miatt a termés nem ért be, a kormány viszont a szabad

⁴ OKH 138 000/1917. sz. rendelet. A részletes kimutatások nem állnak rendelkezésre, a következő megyei adatok a városi és a falusi ellátatlanokat jelölik.

⁵ A megyék népességének körülbelül 30, 25 és 35%-a. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. február 24. 21; *Egri Újság*, 1917. november 11. 3; K. Balog 1964: 9–25.

⁶ A népesség 55 és 50%-a.

⁷ P. Fehér 2015: 176; Labádi 1995: 240.

⁸ *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

⁹ A megye lélekszáma 350 792 fő, az elegendő liszt- vagy kukoricakészlettel ellátottak száma 60 079 fő, a lisztellátáshoz szokott, de készlettel nem rendelkezők száma 90 643 fő, és a kukoricaellátáshoz szokott, de kukoricával nem rendelkezők száma 200 070 fő volt. (Az „elegendő” a megállapított havi 7,2 kiló liszt- és a 12 kiló kukorica-fejadagot jelentette, ami a tisztviselők szerint a „nehéz viszonyok közt élő lakosság életszükségleti igényeit kielégíti”.) MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916; uo. 1637. cs. 128. t. 11075/1914.

¹⁰ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 62024/1916; uo. 1637. cs. 128. t. 60231/1916; uo. 80419/1917.

¹¹ MNL SzSzBML IV.B 401. res. 19/1918.

beszerzést október 15. után megtiltotta.¹² Ezért a lakosság „éhínséggel küzd”, sokan a tengeri csutkát öröltetik, és az abból készült kenyéren „tengetik életüket”.¹³ Máramarosban a lakosság kukoricaszükségletének kétharmadát a legkedvezőbb termés esetén is „importtal” biztosította, ám miként a főispán megjegyezte, az ármaximálás hatást nem ért el, és a kialakult szélsőségesen magas árak a „legsúlyosabb helyzethez” fognak vezetni.¹⁴

A helyi hatóságok a hadműveletek következményeiről is részletesen beszámoltak. A hegyvidéki (munkácsi) kirendeltség összesítése szerint 1915 tavaszán, az orosz betörések következtében a lakosság állatállománya minimálisra csökkent (a községekben néhány pár igásállat maradt), a gazdasági eszközök tönkrementek, a férfiakat hadi és erődítési munkákra rendelték, ezért az egyébként is gyenge hozamú földek trágyázás és művelés nélkül maradtak. Sáros vármegye Felsővízközi járásában 17 felgyújtott és 27 kilakoltatott község népességét a szomszédos falvakban helyezték el, ahol azokat a minimális élelmiszerkészleteket élték fel, amiket a fél év óta ott tartózkodó katonaság még meghagyott.¹⁵

Az erdélyi román betörés után hasonló válság alakult ki. Maros-Torda vármegyében, ahová a gyergyói medencéből több mint 5000 főt telepítettek, az idegen és a magyar haderő az „utolsó szem gabonát” és a takarmány nagy részét is rekvirálta. Ennek következtében 1916 telén a Régeni felső járásban „tömegesen” betegedtek meg az „éhtífusz” tüneteivel, és az élelem nélkül maradt lakosság koldulásból, valamint a katonák adományából próbált megélni.¹⁶

A gazdasági egyesületek az ínséget a gazdák és a munkavállalók közötti konfliktusok kontextusában ragadták meg, és a válságba jutott kisbirtokosok érdekében is szót emeltek. A Hajdúmegyei Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán arra hívta fel a miniszter figyelmét, hogy a munkások azért nem szerződnek az aratásra, mert a birtokosok készpénzt ígérnek, ők viszont terményt akarnak, ami a „mostani viszonyok között nagyon is érthető”. A terményeket az Országos Gazdasági Bizottság részére lefoglalták, ezért a „szegényebb osztály” búzához, búzaliszthez és kenyérhez sem jut hozzá, a kukoricaliszt beszerzését pedig a magas árak akadályozzák.¹⁷ A Beregvármegyei Gazdasági Egyesület a néhány holdas kisbirtokosok többéves vetőmagtartozását és az elviselhetetlen kamatterheket panaszolta, és fizetési haladékot kért a minisztertől.¹⁸

Az egyházak különböző kommunikációs eszközökkel szintén felhívták a figyelmet a terjedő szegénységre és annak okaira. Gramantik Ágoston merőcei (szlovák anyanyelvű) plébános, a Katolikus Népszövetség titkára faluról falura

¹² A tengerit szokás szerint a téli hónapokban bocsátották áruba.

¹³ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916.

¹⁴ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916.

¹⁵ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 62713/1916; MNL OL K 26. 1023. cs. 1914. XLI. res. 9362; uo. 1033. cs. 1915. IX. res. 1586. Az orosz betörésekről Kónya 2015.

¹⁶ MNL OL K 26. 1104. cs. 1917. III. res. 261.

¹⁷ Az egyesület elnöke azt kérte a minisztertől, hogy a hatóságok gondoskodjanak a „szegény sorsú” emberek élelmezéséről. MNL OL K 184. 1385. cs. 62a 15370/1915.

¹⁸ MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

járt Nyitra megyében és összegyűjtötte, hogy a szatócok a „szegény parasztosztálytól” és a mezőgazdasági munkásoktól milyen árakat követelnek. Adatait a képviselőház 1917. februári ülésén Huszár Károly, a Katolikus Néppárt tagja ismertette,¹⁹ aki az „uzsorások” megbüntetését, német mintára árvizsgáló bizottságok felállítását, valamint az iparcikkek árának maximalizálását szorgalmazta, és konkrét javaslatokat is előterjesztett. Huszár szerint ha már az „államszocializmus” beavatkozott a termelésbe, a kormány a szubvencionált cipőgyárakat kötelezze arra, hogy a „szegényebb néposztálynak” meghatározott árú és minőségű cipőket készítsen, és miért ne lehetne azt is megszabni, hogy a „posztógyárak ne gyártsanak százféle posztót, hanem amíg a háború tart, gyártsanak egy egészen olcsó minőségűt a szegényebb osztálynak, egy középminőségűt a középosztály részére, azonkívül egy harmadikat, melynek árát szabadon lehetne hagyni azok részére, akik a hadseregszállító néptörzshöz tartoznak”. Huszár a javaslatát azzal egészítette ki, hogy a „vagyonos társadalmi osztályok” erkölcsi és anyagi kötelezettségei a háború alatt megnövekednek, vagyis szolidárisabbnak kell lenniük a harctéren szolgálókkal, „akiknek legtöbbször semmijük sincs”.²⁰

Papp Antal munkácsi görögkatolikus püspök 1917 májusában biztosította a miniszterelnököt: az egyházmegye papjai mindent megtesznek azért, hogy a népesség a „nehéz közéletmészé viszonyokat” erős lélekkel viselje el.²¹ 1918 januárjában azonban hangvétele drámaivá vált, és a 70–80 000, „részben még rutén ajkú, de szívvel-lélekkel magyar érzelmű” Bereg megyei hívének tragikus sorsáról számolt be. A megyében állandó hadműveletek zajlottak, és a fogyasztó és alig termelő „szegény nép” kevés élelmét a katonai és polgári hatóságok rekvirálták, aminek következményeiről a lelkészek tájékoztatták. Szajkófalván 36-an betegedtek meg „éhtífuszban”, magas lázuk már elfelejteti velük az „éhség gyötrelmeit”. A kislécfalvai lelkész egy fűrészpörrel kevert kenyéret küldött, és az elégtelen táplálkozás miatt „dühöngő vérhas” áldozatait sorolta fel. Hátszegen két gyermek éhen halt, az egyik anya melegített sós vízzel és éretlen gyümölccsel táplálta gyermekeit. Oláhcsertészen szintén előfordult éhhalál, többen főzött babbéjon tengődtek.²²

¹⁹ A petróleum literjét, melynek maximált ára 55 fillér volt, Gellénfalván és Galgócon 2 koronáért, a lúgkővet 4 koronáért árusították. Schwartz galgóci rőföskereskedő a sifon árát méterenként 36 fillérről 4 korona 80 fillérré, a kartont 40 fillérről 5 koronára emelte. Elder Gyula ugyancsak Galgócon egy vég kanavászt 15 korona helyett 160 koronáért, Deutsch Márk egy rőf zefirt 60 fillér helyett 3 korona 40 fillérért, a barchettet 4 korona 60 fillérért árulta. (Az áremelkedésben a petróleum hiánya, illetve a rőfösárúk növekvő kereslete, a parasztok egy részének vagyonosodása minden bizonnyal közrejátszott.) Huszár az adatok közlése után episztemológiai következtetésre jutott: a „nagy néptragédiákat, melyek a kisembereknél játszódnak le, az általános szőlamok csak homályba burkolják; akkor mutatkoznak igazi elszomorító valóságukban, ha azokat konkretizálják.” (Sifon: pamutvászson, karton: nyomott mintás pamutszövet, kanavász: len- vagy pamutszövet, zefir: könnyű, sűrű szövésű pamutszövet, barchett: bolyhozott pamutszövet.) *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515.

²⁰ *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515–516.

²¹ MNL OL K 26. 1118. cs. 1917. XVI. res. 3566.

²² Papp összesítése szerint Bereg megyében az éhező görögkatolikusok száma 48 313 fő volt. MNL OL K 26. 1177. cs. 1918. XVI. res. 1003.

Draskóczy Lajos eperjesi evangélikus lelkész és teológiai tanárt a pauperizáció a szociális kérdés elvi vizsgálatára és az állam bírálata sarkallta. „Nincs még egy kultúrállam, amelyben a szegények ellátása olyan nyomorúságos lenne, mint a miénk” – írta 1917-ben, és példákat is említett. Ahol szegényházak vannak, ott a férfiakat és a nőket, az öregeket és a gyermekeket, a betegeket és az egészségeseket egyetlen helyre zsúfolják össze, ahol pedig szegényháznak csúfolt viskók sincsenek, ott a jog és az evangélium szerint méltóságot érdemlő szegények nyáron a szabadban, télen legfeljebb istállókban és szalmakazlakban húzhatják meg magukat. Draskóczy kifogásolta, hogy a szegényügyet még mindig az 1899-es belügyminiszteri rendelet szabályozza,²³ ezzel szemben az állam hivatása, hogy a természet „egyenlőtlen erőfelosztását ellensúlyozza [...] és a vagyoniilag egyenlőtleneket, tehát a szociálisan gyöngébbeket” felkarolja. A lelkész a szegényügyet a szociális kérdés részének tekintette, és a szegények társadalmi emancipációját, a szolidaritást, amire nagyobb szükség soha nem volt, mint a háborúban, valamint az egyenlőtlenséget mérséklő állami és egyéni altruizmust fogalmazta meg. Az evangélikus egyház számára pedig, melynek nem közönyös igazgatási, hanem szociális intézménynek kell lennie, az állami szociálpolitikával harmonizáló és azt kiegészítő belmisszió erősítését ajánlotta, és ennek érdekében elengedhetetlennek tartotta a lelkészek és az akadémiai hallgatók rendszeres szociális képzését.²⁴

Csak néhány narrációt idéztem, amiből a szegénység akár településenként eltérő sokféle arculatára nem következtethetünk. Az ellátásra szoruló ínségek száma jelentősen növekedett, igaz, a rájuk vonatkozó adatok „pontosságában” sem lehetünk biztosak, mivel a jogosultság eldöntését a helyhatóság érdekei vagy a személyes kapcsolatok befolyásolták.²⁵ A mezőgazdasági népesség pauperizációjának, amit az alapvető szükségletek, az önfenntartás biztosításának ellehetetlenülésével azonosíthatunk, különböző, egymást kiegészítő és erősítő okai voltak. Ezek egy része: a természeti csapások, a gazdálkodás kedvezőtlen táji-települési feltételei, a túlnépesedés és a munkahiány a háború előtt is érvényesültek, és regionálisan jelölték ki az agrárszegénység sűrűsödő és állandósuló területeit (a felvidéki, az északkelet- és kelet-magyarországi megyék).²⁶ A keresőképtelen és az anyák munkaerejét lekötő gyermekek magas száma szintén előidézhetette a hosszabb-rövidebb életszakaszra terjedő élnyomorodást.

²³ A községek által nyújtott segélyekben csak az önmagukat fenntartani nem tudók (elhagyottak nyilvánított hét éven felüli gyermekek, kórházi ápolásban nem részesülő betegek, továbbá süketnémák, vakok és nyomorékok) részesülhettek. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1899. 993–994.

²⁴ Draskóczy Lajos: Belmisszió és szociális törvényeink. I–IV. *Evangélikus Óráló*, 1917. február 17. 50–52; uo. március 3. 67–68; uo. március 10. 74–75; uo. március 17. 84–85.

²⁵ Az Országos Közéletmérés Hivatal 1917-ben a sorozatos ellenőrzések után megállapította, hogy a hatósági ellátásban részesülők „tekintélyes része” már gondoskodott lisztszükségletéről, ezért az összeírások revízióját rendelte el. *Nyírvidék*, 1917. december 19. 2.

²⁶ Bereg vármegye hegyvidéki falvaiban például a háború előtti években is éhínség fenyegette a lakosságot, és Laturkán tífuszjárvány tört ki (Troján 1964: 112–113).

A szegényekhez a háború sem volt kíméletes. A sorozás és a mozgósítás, ami legnagyobb arányban a mezőgazdasági munkásokat érintette, az igaerő igénybevétele, az áremelkedés, a szűkös készletek közforgalomból kivonása és a beszerzés szabályozása, valamint a hadseregek (régii hagyományokat követő) „akciói” ugyancsak az ínséget növelték, sőt egész falvak népességének létviszonyait változtatták meg. Az éhezés, a nélkülözés és az ennek következtében kitörő járványok áldozatairól nincsenek pontos adatok, az erre vonatkozó közbeszédet a cenzúra vagy a kínos elhallgatás akadályozta,²⁷ a lapok ehelyett az élelmiszerral való takarékoskodásra buzdítottak. Az azonban biztos, hogy az éhhalál az 1817-es és az 1863–1864-es aszályos évek után, az ország egyes régióiban ismét a falusi népesség gyakori tapasztalata lett.

A narrációk a nélkülözőkkel kapcsolatos attitűdökre is utaltak. A megyei és a járási tisztviselők egy része az ellátást hatósági kötelességnek tekintette, és a társadalmi elégedetlenséget kívánta megelőzni. A szentesi polgármestert a lokális, a munkácsi püspököt a felekezeti közösségért érzett felelősség motiválta. A keresztényszocialista képviselő, Huszár Károly és az eperjesi evangélikus lelkész, Draskóczy Lajos részint az egyéni szolidaritást, a „vagyonos osztályok” áldozatvállalását szorgalmazta (akár az egyéni szabadságok egy részének feladásával), részint az állam szociális szerepének erősítését fogalmazták meg. Az elvi és gyakorlati szempontok tehát különbözőek voltak, abban azonban mindenki egyetértett, hogy a kormánynak az ínség kezelésében sürgős feladatai vannak.

A KÖZELLÁTÁS ELVEI ÉS GYAKORLATA

A Földművelésügyi Minisztérium a háború elején a korábbi gyakorlatot követve, a termelést (a vetőmagot), valamint a természeti károk miatt ínségbe jutó (kenyér nélkül maradó) kiszáradt ellátását kedvezményes kölcsönökkel kívánta biztosítani. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például az 1914. évi termés a lakosság élelmezését sem fedezte, a kistermelők nem jutottak banki kölcsönhöz, ezért a kormány, egyéves visszafizetési határidővel, kedvezményes kamatozású hitelt nyújtott a gazdáknak. Annak az elvnek a hangsúlyozásával, hogy a gazdaközönység nem kedvezményeket kér, és tudatában van annak, hogy a „kedvezőtlen év káros következményeit önjerejéből kell orvosolnia”.²⁸

²⁷ Gratz Gusztáv évekkel későbbi visszaemlékezésében erre is utalt. 1918-ban „egyes vidékeken megrázó helyzet uralkodik. Az asszonyok hosszú sorokban állnak az utcán, viharban és szélben, esőben és hidegben, hogy egy darab kenyeret hazavihessenek gyermekeiknek, de ez sem mindig sikerül. Itt-ott éhínség uralkodik. A halálozások száma emelkedik, különösen gyerekek és idősök halnak meg gyakran elgyengülésben. Nem akarjuk kimondani, mégis érezzük, hogy éhen haltak” (Gratz–Schüller 1930: 200–201). Az *Esztergom és Vidéke* című lap szerkesztője arra figyelmeztette az olvasókat, hogy a közellátásról szóló cikkeket minden esetben be kell mutatni a cenzornak, ezért azok megjelenését nem garantálhatja. *Esztergom és Vidéke*, 1918. július 21. 2.

²⁸ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 24.

A hitelnyújtásnak azonban az államháztartás „nyomasztó” helyzete és a visszafizetés kockázata szabott gátat. A földművelésügyi miniszter 1914 októberében Ung, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megye „súlyos gondokkal” küzdő kisgazdáinak adott árkedvezménnyel vetőmagot, a hiteltől viszont tartózkodott, mivel a termelőket a korábbi kiosztások következtében már olyan tetemes tartozás terhelte, hogy az állami hitelek csupán az adósságukat növelték volna. (Ghilány Imre ezzel szemben a hitelszövetkezeteket ösztönözte a kölcsönzésre.)²⁹

Az adósokat a háború elején hozott moratóriumrendeletek kudarcra, majd hatályon kívül helyezése után,³⁰ a hitelezés szabályainak lazulása (a kölcsönügyletekbe való informális beavatkozás) segíthette. A Bihar megyei Kisháza, Karaszó és Petegd lakói 1914 őszén „szegénységök” miatt kaptak 800 mázsa vetőmagot (mázsánként 34 koronáért), amit 1915 végéig kellett volna megtéríteniük. A körjegyző 1917 decemberében fordult (nem először) a földművelésügyi miniszterhez, és haladékot kért: a férfiak több mint három éve a harctéren szolgálnak, ezért egy-két holdas gazdaságukat nem tudják művelni, a családtagok hadisegélyből élnek, és ha abból a vetőmag árát levonnák, a „legnagyobb mérvű éhségnek” lennének kitéve.³¹

A máramarosi Nagy- és Kissikárló, Szamosmonostor és Buság községek a Szinérváraljai Hitelszövetkezettől kértek 15 800 korona terményhitelt, amit a törvényes határidőig (1914. október 15-éig) nem tudtak visszafizetni. A szövetkezet a halasztást nem engedélyezte, ezért a főispán a földművelésügyi miniszter „közbenjárását” kérte, mivel a lakosok „nagy nyomorúságban” vannak, és többen hadba vonultak. A közbenjárás eredményes volt, ám a falusiak fizetőképessége nem állt helyre, így a főispán 1915 októberében ismét a minisztertől kért újabb egy év haladékot. (Az adósságot legfeljebb peres úton lehetett volna behajtani, de ez a harctéren szolgálatot teljesítőkkel szemben „nem lenne méltányos és célhoz sem vezetne”.) Az egy év elteltével a főispán harmadszor is a miniszterhez fordult: mivel a körjegyzőt nyugdíjazták, ezért a behajtásnak eleget tenni nem lehet, újabb időhaladékot kért.³²

Milyen segítségben bízhattak a felvidéki megyék háború elején elpusztult falvai? Elvként fogalmazódott meg, hogy a községek állami helyreállításáról és a lakók kártalanításáról nem lehet szó, a kormány azt támogatja (építőanyaggal, közmunkák szervezésével, valamint a népesség „teljes elszegényedésére” tekintettel ingyen vetőmaggal), hogy a tulajdonosok a használhatatlanná vált épületeket helyreállítsák és a gazdasági munkákat minél hamarabb, lehetőleg az 1915. évi aratásig elkezdjék.³³

²⁹ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 26, 27.

³⁰ 1915. évi 2807. M. E. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 1125.

³¹ Mezőssy Béla a nagyváradí kirendeltség javaslatára az újabb hosszabbításhoz nem járult hozzá. MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

³² Az ügy további folytatása nem ismert. MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

³³ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. június 5. 30.

A kormány tehát a háború kitörése után a termelést kívánta biztosítani. Az átmenetileg inségbe jutott kiskgazdák, amennyiben arra alkalmasak voltak, hitelben, valamint kedvezményes árú vetőmagban és terményben részesültek, amit később kellett megtéríteniük (a jogosultság eldöntése a községek kezében maradt). Az ettől független segélyezés elvét Tisza István, mint az országos Hadsegélyező Bizottság elnöke, 1914 végén a főispánoknak és a kamaráknak készített feljegyzésében foglalta össze. Mivel a mezőgazdasági népesség bőséges munkaalakmat talál, segélyszükségletét az 1882. évi XI. törvénycikk kielégíti,³⁴ a figyelmet inkább azokra kell fordítani, akiknek a kereseti viszonyait (az egzisztenciáját) a gazdaság háborús nehézségei vagy a családfő bevonulása fenyegetik (önálló iparosok és kereskedők, magántisztviselők, ügyvédek, bírósági végrehajtók). Segélyezésük azonban nem a hatóság vagy a közjótékonyosság feladata, hanem a kamaraké és az egyesületeké, mivel ezek a családok „csak kartársaik körében fedhetik fel nyomorukat, keserves megalázkodás nélkül csak kartársaik segítségét fogadhatják el”.³⁵ A miniszterelnök érvelése a segélyezés liberális (doktriner) elveit szemlélteti: az önálló keresetet és megélhetést kell előmozdítani (bár egy napszamos feleségének és gyermekének, úgy tűnik, több „joga” volt dolgozni, mint egy bírósági végrehajtóénak), a támogatást a szakmai egyesületek nyújtják, a szegénység pedig palástolni való szégyen (aki mások segítségére szorul, elveszti méltóságát), ami kellő szorgalommal megszüntethető.

1915–1916-tól a mezőgazdasági termelés egyre kevésbé biztosította a hátszág, a hadsereg és a szövetségesek ellátását, ezért a piac szabályozására, a redisztribúció erősítésére és a tulajdon korlátozására került sor (az árak maximálása, a mezőgazdasági termékek bejelentési és átengedési kötelezettsége, zár alá vétele és rekvirálása révén). A fogyasztás kontrollálása és az élelmiszer „igazságos” elosztása érdekében fejadagokat határoztak meg, a nem termelő vidéki népesség hatósági ellátásban részesült. A továbbiakban ennek szabályozását és lokális gyakorlatait mutatom be, arra koncentrálni, hogy ez a rendszer alkalmas lehetett-e az inségesek helyzetének orvoslására (és a hátszág társadalmi békéjének megőrzésére).

Az őstermeléssel foglalkozók 1916 januárjától naponta legfeljebb 40 deka gramm lisztet, az egyéb nehéz testi munkát végzők 30 dekát, mindenki más 24 dekát fogyaszthatott.³⁶ A vármegyék rendelkezésére bocsátott lisztmennyiséget viszont a Belügyminisztérium határozta meg, a községek ellátmányát az alispánok a készleteket felvásárló Haditermény Rt. közreműködésével utalványozták. A megállapított mennyiség a fejkvóták szerinti szükségletet rendszerint nem

³⁴ Katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámolítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre.

³⁵ MNL OL K 26. 1017. cs. 1914. XLI. 1591.

³⁶ 7 deka kenyérrel 5 deka lisztnek kellett számítani. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 2149–2152.

fedezte, ezért a megyék annak csökkentésére kényszerültek.³⁷ Szegeden 1916 végén a mezőgazdasági munkások és az egyéb nehéz munkát végzők napi 22 deka, mások 18 deka lisztet kaptak.³⁸ Nyíregyházán a napi fejadagokat szintén differenciáltan, 16%-kal és 25%-kal csökkentették (a földművelőket 30 dekára, az egyéb nehéz munkát végzőket 25 dekára, a többiekét 20 dekára), és a mezőgazdasági munkát végző gyermekek kvótáit is meghatározták: hattól tizenöt éves korig napi 20 deka, hatéves kor alatt 12 deka lisztet kaphattak.³⁹ Békés megyében 1916 decemberétől, mivel a rekvirálás nem járt eredménnyel, tekintet nélkül a végzett munka jellegére, mindenki 24 deka lisztben részesült.⁴⁰ A *Békés* című lap értesülése szerint ezt a leginkább kenyéren élő mezőgazdasági munkások és cselédek kevesellték, és Wenckheim Dénes nagybirtokos a „kívánságok alaposágára tekintettel”, az Országos Közélelmezési Hivatal elnökénél járt közben, aminek eredményeként a 15 évnél idősebb férfi mezőgazdasági munkások és cselédek havi búzaadagját 10 kilóról 16 kilóra, a hasonló munkát végző nőket és a 13–15 éves gyermekeket 13 kilóra emelték fel.⁴¹ Aradon szintén a korábban redukált fejkvóták emelésére nyílt lehetőség, mivel az ellenőrzés kiderítette, hogy több mint 12 ezren jogosulatlanul kerültek az ellátatlanok közé (saját lisztkészlettel rendelkeztek).⁴²

A kormány a fejadagok megállapításánál figyelembe vette, hogy a földműveléssel foglalkozók több kenyeret fogyasztanak, ám azzal is tisztában volt, hogy az adagok csökkentése az ország nagy részében a mezőgazdasági népesség „egészségét és munkaerejét támadja meg”. Az 1917. április 2-án tartott minisztertanács ennek várható következményeit sem hagyta figyelmen kívül: a behívások miatt egyébként is csekély munkaerőnek a rossz táplálkozás okozta további csökkenése a tavaszi munkákat és különösen a betakarítást veszélyezteteti – vagyis a mezőgazdasági munkások ellátását mindenekelőtt az ország kenyérszükségletének biztosítása motiválta.⁴³

³⁷ A törvényhatóságokra gabonakontingenseket róttak ki, amit rekvirálással próbáltak teljesíteni. Ennek hatékonysága tehát a fejadagokat közvetlenül befolyásolta.

³⁸ *Délmagyarország*, 1916. december 5. 3–4.

³⁹ *Nyírvidék*, 1916. december 14. 4.

⁴⁰ A fejadagok csökkentése után készletüket sokan az előírt határidőnél hamarabb fogyasztották el, majd ismét ellátatlannak jelentkeztek. (Ők ezután napi 12 deka lisztet kaphattak, és az Országos Közélelmezési Hivatal rendelkezése értelmében, kihágási eljárást indítottak ellenük.) *Békés*, 1917. február 11.

⁴¹ Ez körülbelül napi 38 deka, illetve 31 deka lisztnek felelt meg. A megye járandóságát a minisztérium nem emelte meg (az ellátatlanok száma viszont növekedett), ezért ezeknek az adagoknak a biztosításához a sokak számára 15 dekára csökkentett kvóták további apasztására lett volna szükség. Az alispán azt azonban lehetetlennek tartotta, hogy egyesek 30–40 deka lisztet kapjanak, még ha munkások is, miközben mások adagját 10 dekára vagy az alá csökkentették. *Békés*, 1917. március 4. 5; uo. március 18. 1–2.

⁴² *Délmagyarország*, 1916. november 25. 5; *Váci Hírlap*, 1916. november 19. 1–2; uo. december 3. 3.

⁴³ Az ország különböző megyéiből érkeztek jelentések a minisztériumba, hogy a munkások az elégtelen fejadagok miatt a munkát nem vállalják vagy abbahagyják. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. április 2. 30. 1; MNL OL K 184. 1936. cs. 55105/1918.

Az élelmiszerhiány ennek ellenére egyre súlyosabb lett (a búzatermelés 1918-ban az 1911–1915 közötti évek átlagának 64%-ára apadt),⁴⁴ ezért az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke a fejadagok redukálására kényszerült. A mezőgazdasági munkások a háború utolsó évében naponta 24 deka lisztet fogyaszthattak (az önellátó termelők kvótája sokkal kisebb mértékben, 40 dekáról 36 dekára csökkent),⁴⁵ ami figyelembe véve az őrlési veszteséget, a városi munkások és a tisztviselők adagját sem érte el. Tisza ezt a parlamentben kifogásolta (a „legszegényebb néposztály”, mely leginkább a kenyérfogyasztásra utalt, és az ellátatlanok többsége közülük kerül ki, „kisebb fejadagot kap, mint a városi lakosság”), amivel szemben Windischgrätz Lajos a hadiipar érdekeire, valamint arra hivatkozott, hogy a városiak nehezebben jutnak „kiegészítő élelmiszerekhez”.⁴⁶

A készletek újraelosztása és a központilag meghatározott fejadagok, ami a közlelmezési szabályok megsértésének (a „túlfogyasztásnak”) a büntetésével egészült ki, autarkióhoz vezetett. A megyék, a járások és a települések a saját lakosságuk élelmezését tartották szem előtt, ezért a rájuk rótt kontingensek teljesítését szabotálták,⁴⁷ „elnézték” a munkásszerződésekben rögzített magasabb járandóságokat,⁴⁸ de az is előfordult, hogy egy-egy tisztviselő a Haditermény Rt. bizományosai helyett maga végezte az elosztást. Hont megyében a gabonát néhány nagymalom, majd tőlük a lisztet Somogyi Béla alispán vásárolta meg az ellátatlan lakosság számára (a tranzakcióban, mázsánként 50 fillér jutalékért, a jegyzők segédkeztek).⁴⁹ A Szatmár vármegyei nagysomkúti járásban Jeszenszky Béla főszolgabíró vette át a kukoricát a gazdáktól mázsánként 27 koronáért és adta tovább 30 koronáért. Az árkülönbözetet az ínségalaphoz rendelték, amiből a járás „szegényei” számára 230 mázsa burgonyát vásároltak.⁵⁰

Nem lehetünk biztosak abban, hogy minden tisztviselőt hasonló altruizmus vezetett. Bihar megye alispánja a Sárreői járás 1916. évi közlelmezését a Bihar-nagybajomi Takarékpénztárra bízta, melynek elnöke történetesen Bakacs Béla főszolgabíró volt. Bakacs a megbízást Lőrinczi Károly „alvállalkozónak” (a biharcordai körjegyzőnek) adta át, aki az ellátatlanok számára 32 vagon búzát rekvi-

⁴⁴ Bódy 2018: 154.

⁴⁵ A kormány ezzel feltehetően a termények forgalomból való kivonását próbálta megakadályozni.

⁴⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1918. 725–728; *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. július 31. 69–73; uo. augusztus 6. 150–151; Tisza István: A közellátás hibái. *Szamos*, 1918. augusztus 7. 1.

⁴⁷ A szabolcsi főszolgabírók például 1918 nyarán elhatározták, hogy a hatályban lévő rendelkezésekkel szemben, a gabona elszállítását a megye területéről megakadályozzák. *Nyírvidek*, 1918. július 21. 2.

⁴⁸ A Nyitra megyei Németpróna előljárósága és jegyzője által záradékolt szerződések a havonta engedélyezett 12 kilogramm gabona helyett 45 kilogrammot biztosítottak. MNL OL K 184. 1589. cs. 62g. t. 113712/1916.

⁴⁹ Az alispán, mivel a kedvezőtlen termés őt is sújtotta, a gazdasága és a szeszgyára számára 100 mázsa árpat vásárolt, és a „pletykák szerint” a sertéseit a maximált áron felül Ausztriában értékesítette. (A bíróság a malomtulajdonosokat elítélte, az alispánt viszont felmentette. A közigazgatási bizottság Somogyit a közlelmezésben tanúsított „lelkiismeretes gondosságáért” megdicsérte.) *Az Est*, 1918. március 24. 3; uo. március 27. 5; uo. március 28. 4.

⁵⁰ *Kövárvidék*, 1915. május 16. 1–2; uo., június 13. 1–2.

rált. Ezt megőrlöttette és a 100 mázsa lisztből több tucat asszonnyal tarhonyát gyúratott, amit a Lusztig és társa debreceni cégnek, valamint egy pozsonyi bodegásnak adott el (innen a tarhonya Bécsbe került).⁵¹

A berettyóújfalui járásban még súlyosabb visszaélések történtek. A nyomozás kiderítette, hogy Jezernitzky Dénes főszolgabíró Istvánfi István élelmezési biztossal és Zsugovics István közraktári felügyelővel a háború kitörése után üzletszerű disznóhizlalásba kezdett, amihez a rekvirált terményeket használták fel. Jezernitzky a „szegény néposztálynak [több alkalommal romlott] tengeri lisztet utalt ki, az egyéb osztályú lakosság, de ennek különösen azon része, mely a hivatalos körökkel összeköttetésben vagy jó viszonyban állott, tetszés szerinti mennyiségű búzalisztet kapott”. A panaszkodó asszonyokat a legdurvább szavakkal utasította el („akinek nincs mit ennie, menjen legelni vagy akassza fel magát gyermekével együtt”), Istvánfi pedig, miként azt többen tanúsították, „azon nőknek, kik a nyomorúságtól hajtva neki átengedték magukat, 10–12 kilogrammonként adott lisztet, cukrot”.⁵²

A kenyér- és lisztadagok beszerzését a sorban állók türelmetlensége, feszült és ideges lelkiállapot, valamint erőszakos jelenetek kísérték,⁵³ ami arra utal, hogy az élelmiszerhiány nemcsak a termelőket és a fogyasztókat állította szembe, hanem az utóbbiak között is konfliktusokat gerjesztett. A szűkös készletek „igazságos” elosztásához és ahhoz, hogy mindenki elegendő kenyérhez jusson, az elosztás hatékonyságán kívül arra volt szükség, hogy a termelők ne rejtsek el a készleteiket, ne kérjenek feketepiaci árakat vagy ne jelentkezzenek ellátatlannak olyanok, akik nem szorulnak élelemre. Vagyis a közellátás sikere részint a takarékoságra, a fogyasztás visszafogására, az egyéni haszon mérséklésére, valamint a szolidaritásra és a primer szociabilitás újraéledésére épült.

Ezt a kormányzati propaganda és a helyi hatóságok is biztosan felismerték. A *Békés* 1917 májusában arról írt, hogy a gazdák képesek arra, hogy a készleteikből több-kevesebb mennyiséget az „éhezésnek kitett lakosság ellátására” a vármegyének felajánljanak:

„Ha mindenki számot vet kamrájának tartalmával, számba veszi saját szükségletét és azt a köz érdekében a feltétlen elég mértékéig leszorítja, akkor juthat azoknak, akiknek nincsen és akik az eddigi szükség szenvedése által arra méltán igényt tarthatnak.”⁵⁴

⁵¹ Fényes László: A közigazgatási tarhonya. *Az Est*, 1916. október 19. 7; uo. október 21. 5. (Fényes László újságíró 1917-ben függetlenségi programmal országgyűlési képviselővé választották.)

⁵² A nyomozás után Istvánfi lemondott és a járási rekviráló bizottság tagjaként folytatta munkáját. Az új élelmezési biztos Zsugovics István lett (Farkas 1965: 13–14).

⁵³ „A napokon át való ácsorgás, tülekedés, munkaidő-eltöltés bosszúságai, embertömegekkel szennyes szavak áradatának megúszása, szinte életveszedelmes közelharcok csendőri asszisztenciával: mind ott van beleyűrva, belezsugorodva a hatósági kenyérliszt idéntlenül sült hadikenyereiben.” e.l.: A hatósági lisztellátás. *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

⁵⁴ A vármegye lisztellátása. *Békés*, 1917. május 20. 1.

A keszthelyi járás főszolgabírója falragaszokon, a helyzethez illő pátosszal szólította fel a lakosságot a szegények támogatására: akik meghallják szavát, azoknak az „ellátatlanok könnyeit felszárító hálás köszönetét és hazafias kézszerítését” küldi, akik viszont elzárkóznak, azokra a „magyarok Istene mérjen oly büntetést, aminőt a hazaárulás érdemel”.⁵⁵ Kecskemét polgármestere, miután az 1917 augusztusáig kiutalt lisztkészlet már áprilisban elfogyott, és a mezőgazdaságban dolgozók fejadagját 25 dekagramm alá csökkentették, az ellátott lakossághoz fordult: a „szegényebb néposztály” sokkal nagyobb nélkülözésnek van kitéve, mint a többiek, ezért „szent kötelességünk” gondoskodni róluk. „A nélkülözésben való egyenlőtlenség keserűséget okoz [...] ami kis babja, kölese, krumplija van, mindenki adja át a szegényebb lakosság részére a városnak, hogy közöttük kioszthassuk.”⁵⁶

Az áldozatkészség azonban aligha vált a termelőkre jellemző magatartásformává. A keszthelyi járás főszolgabíróját idéző újságcikk szerzője maga sem bízott a felhívás sikerében. Attól a néptől ugyanis, mely a háború kezdete óta minden alkalmat megragadott, hogy termékeit elrejtse és „bennünket szipolyozzon, mely nemcsak a fejünk alól vitte el a vánkost, hanem bőrünk lenyúzásától sem retten vissza – ezektől a vérszopó polypoktól mi nemigen várjuk szívűk ellágyulását”.⁵⁷ A dombóvári járás szolgabírójának hasonló tapasztalata volt: a földművelőosztály terményeit és állatait az államnak átadni nem akarja, és a megállapított áron felül értékesíti. „Nincs az a jótékonyági akció, melyben részt venne, hadban álló embertársain segíteni nem akar.”⁵⁸

A közellátást övező bizalmatlanságról, az élelmiszerért versengő fogyasztói csoportok egymásról alkotott előítéleteiről, ami sokszor az urak és a szegények, a kiváltságosok és a kiváltsággal nem rendelkezők ellentétére épült, szintén a sajtó nyilvánossága tanúskodik. A *Szatmári Hírlap* lisztért ácsorgó olvasója írta, hogy a kiosztást ellenőrző csendőr a szűkös készletből fejenként két kilót engedélyezett vásárolni. Mihelyt azonban jött egy „protexiós küldönc vagy maga a protegált: 5–10, sőt 15 kilót is mérettek. [...] Ha már nem lehet kiirtani a protekciót még a lisztes boltokból sem, legalább ne csinálnák a szegény nincstelenek előtt szinte kihívóan.”⁵⁹ A *Váci Hírlap* vezércikkírója éppen ellenkezőleg, a „tehetetlen, de annál rosszindulatúbb” szegényekről szerzett negatív tapasztalatokat. A lisztirodában a következőket hallotta:

„Miért nem adnak nekem több kenyeret, hiszen ezzel éhen halok. Haza megyek és megfojtom a gyerekeimet, ha nem adnak elegendőt. Persze a papok, az urak és a zsi-

⁵⁵ A főszolgabíró a biztonság kedvéért hozzátette, hogy a felajánlott készletek eredetét nem fogja vizsgálni. Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2.

⁵⁶ P. Fehér 2015: 160.

⁵⁷ Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2. (Csák régész és muzeológus, a Keszthelyi Múzeum egyik alapítója volt. Sorai a fogyasztók termelőkkel szembeni indulatát szemléltetik.)

⁵⁸ Puskás 1968: 150.

⁵⁹ A hatósági lisztüzletek egyikében. *Szatmári Hírlap*, 1916. október 18. 3.

dók kapnak, de mi nem. Könnyű magának, mert sógora a főjegyzőnek, és az éjjel is két zsák nullás lisztet vittek a házához. A polgármester sem éhezik, mert a henger-malomnak az igazgatósági tagja. És ezeket mind szépen le kell nyelni a lisztirodában. [...] Amikor pedig egy váci asszonyt egy hónapi fegyházra ítélték látítás miatt, előkerültek a bosszú, a szegény néppel kibánás és más efféle szállóigék.”⁶⁰

ÉHSÉGLÁZADÁSOK

A marxista történetírás nagy terjedelemben foglalkozott a világháború alatti munkás- és szegényparaszt-mozgalmakkal, melyek a jól bevált fogalomkészlettel könnyen értelmezhetőek voltak. A szociális különbségek növekedtek (a „dolgozó osztályok” szegényedtek, a vagyonosok tovább gazdagodtak), a jogfosztottság, az elnyomás, a társadalmi igazságtalanság mindennapi tapasztalattá vált, ami a nyomorral és az éhezéssel tetézve, „nyílt lázadásokba és tüntetésekbe kergették a végsőkig elkeseredett városi és falusi néptömegeket”.⁶¹

A továbbiakban ezeket a „mozgalmakat” mint kollektív cselekvéseket vizsgálom, arra koncentrálva, alkalmasak lehetnek-e morális közösségi normák és viszonyrendszerek, csoportidentitások, illetve a szegénységhez mint szubkultúrához köthető magatartás- és mentalitásformák megragadására.

A főszolgabírók, a polgármesterek és a jegyzők legtöbbször rövid jelentésekben, táviratokban tudósítottak a forrongásokról,⁶² az izsáki, a kiskunfélegyházi és a ceglédi eseményekről azonban hosszabb beszámolók is készültek. Izsákon Jávorka István ellen izgatás miatt indult nyomozás. Az ügyész feljegyzése szerint az összeférhetetlen természetű és a községi előljáróság tagságára hiába pályázó földműves 1917. április 29-én a piacon összeverődő asszonyoknak hangosan panaszkodott a saját sérelmei miatt (hat fia szolgál a fronton, és közülük senki sem kapott felmentést, miközben a „gazdagok” gyermekei itthon vannak), majd a hatóság intézkedéseit szidta (olyanok kaptak burgonyát, akiknek eltitkolt készletük van, akiknek viszont semmijük sincs, azok az ellátásból kimaradtak). Jávorkát a községházán kihallgatták, az ide tóduló asszonyok a szabadon bocsátását követelték, ablakokat törtek be, és meg akarták támadni a segédjegyzőt. (A csoportosulást a csendőrök oszlatták fel.)

Másnap reggel a községházán burgonyakiosztás kezdődött, az összegyűlt több száz asszony „erőszakos és fenyegető” magatartást tanúsított. A zajongó

⁶⁰ X: Mit tesz a gyomor. *Váci Hírlap*, 1916. október 1. 1.

⁶¹ Vigh 1979: 11–15; Farkas 1965: 10–12; Andrassy 1973: 261–270.

⁶² „Kecelen [1918.] július 30-án mintegy 150 asszony a községházára berontott, a jegyzőt ököllel fenyegetve a segélyek kiadását követelte. Komolyabb következmények a csendőrség közbelépése folytán nem következtek be.” „Kiskőrösön [1918.] július 31-én délelőtt 5 kocsi (28 mázsa) búza lett elkobozva. Midőn a búza a községházához lett szállítva, a piacon lévő néptömeg a búza kiadását követelte, s a helyzet oly fenyegetővé vált, hogy a járór a búzát nem volt képes beszállítani, és a kocsik a búzával eltűntek.” Erényi–Mucsi (szerk.) 1956: 232.

és türelmetlenkedő tömeget lovas csendőrök hajtották ki az udvarról, a kiosztás ezután csendőri felügyelettel folytatódott, ismeretlenek azonban betörték a jegyző lakásának ablakait.

Az ügyész ezzel lezárta a feljegyzését, mivel azonban a községi elöljárók szerint Jávorka beszéde az „asszonyi csöcselékre izgató hatású volt”, és az úri (köz-hivatalnoki) osztály ellen gyűlöletet keltett, ami a nép másnapi „rendetlenkedéséhez” vezetett, szükségesnek tartotta a nyomozást további részletek után. Egyébként pedig elégedett volt a kivezényelt csendőrökkel, akik néhány napig a faluban maradtak, hogy a további bűncselekményeket, miként a „kószahír járja, trafik- és lisztüzletek tervezett megrohanását” megakadályozzák.⁶³

Chernák Béla kiskunfélegyházi rendőrkapitány az 1918. február 24–26-án „lázadászerűen elkövetett zavargásokról” készített jelentést. 24-én reggel a hatósági zsír kiosztó előtt 700–800 fő gyűlt össze, a rend felbomlott és az emberek hangosan kiabálva tódultak az üzletbe („a múlt héten nem kaptunk sem húst, sem zsírt”, „a zsidóknak meg az uraknak jut hús is, meg zsír is”). Schwéd Izsák üzletvezetőt többen megfenyegették, majd a nép a városházára vonult, hogy a közlélmézési tanácsnoktól kérjen segítséget. A „felizgatott tömeg” ezután a környező utcákban tört, zúzott és köveket dobált (a rendőr-alkapitányt az arcán találták el), számuk 10 órára 4000–5000 főre duzzadt. A zavargások a délelőtt folyamán a város több pontjára kiterjedtek. Üzleteket fosztottak ki, „különösen a zsidók, valamint az intelligens és a vagyonosabb egyének ablakait törték be”, de nem kímélték a katolikus leánynevelő intézetet sem, mivel az a hír terjedt el, hogy ott élelmiszer-készleteket halmoztak fel. A Városház téren a rendőrök tűzi fecskendővel próbálták a tömeget feloszlatni, és a rendet végül az esti órákban a Kecskemétről érkező katonaság állította helyre. A következő napokban már csak kisebb zavargások fordultak elő (az egyik kereskedő üzletét törték fel), melyeknek a csendőrök járőrözése, a letartóztatások híre, valamint a vendéglők bezárása és az utcákon való csoportosulás megtiltása vetett véget.

A rendkívül akkurátus, 160 gyanúsítottat és 60-70 tanút kihallgató rendőrkapitány az események okait is feltárta. A tömeg főként asszonyokból, köztük a fővárosba járó kofákból, valamint suhancokból állt. Az indulatok kitörését nem a zsír kiosztásának megtagadása, hanem a kereskedők iránti ellenszenv, a kevés hadisegély és a rendkívüli drágaság váltotta ki (az agrártermékek árát maximálták, a kereskedelmi és iparcikkekét viszont nem, ami a kereskedők „zsarnoki uralmához” vezetett).⁶⁴

⁶³ MNL PML IV. 401.b 7431/1917.

⁶⁴ A központból kapott zsír szódát (lúgkövet) például elrejtették és vidékre csempézték, ezért a helyi lakosság az „akkoriban nélkülözhetetlen” termékhez csak „horribilis” áron juthatott hozzá. A gyanúsítottak azt is elmondták, hogy a világító anyagot szintén igen magas áron hozták forgalomba (amivel a kereskedők jogi értelemben visszaélést nem követtek el, mivel a maximált árú petróleum helyett, a világításra szintén alkalmas, szabad áras terpentint és kenőolajat árusítottak).

A „tényfeltárás” a meghallgatott gyanúsítottak és a tanúk (vagy legalábbis a többségük) nézőpontjából történt, ám Chernák a zavargások még egy okát említette. Bangha Béla néhány héttel korábban a keresztény sajtómozgalom erősítése érdekében egy nyilvános gyűlésen buzdító beszédet tartott, ami alkalmas volt a nagy számban jelen lévő „egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a zsidók ellen lappangó gyűlölet” szítására.⁶⁵ Végül a kapitány a város közbiztonságáért felelős rendőrség és csendőrség alacsony létszámát kifogásolta, ezért nem tudta a hónapok óta feszült és ideges tömeg kitörését megakadályozni.⁶⁶

A ceglédi asszonyok 1918. augusztus 6-ai forrongása a hatóságok szigora miatt országosan ismertté vált. Az ügy a képviselőházban is szóba került, így annak politikai interpretációit (diskurzusát) ismerhetjük meg. Fényes Lászlót a sérelmet szenvedett nők küldöttsége kereste fel, ezért napirend előtti felszólalásában az ő elmondásuk alapján adta elő a történetet. A hadiasszonyok nem kapták meg a lisztadagjukat, bár a Közélelmezési Minisztériumban (ahol személyesen jártak) megígérték, hogy a havi 6 kilogrammos kvótát a törvényes 7,2 kilóra fogják felemelni.⁶⁷ Burgonyához és zsírhoz hetek óta nem jutottak hozzá, miközben tudomásuk volt arról (amit tanúk is megerősítettek), hogy a közigazgatási alkalmazottak az utóbbiból dupla fejadagban részesültek. A zsírboltokat augusztus 6-án reggel zárva találták, erre a városházára mentek, hogy a polgármesterrel beszéljenek, de az nem fogadta őket. Az asszonyok és az itt lévő rendőrök között dulakodás támadt, majd a nők a városban ablakokat törtek be, hatósági alkalmazottakat és árusító kisasszonyokat bántalmaztak, akik velük „hónapokon át gorombáskodtak”.⁶⁸ A csendőrök körülbelül 200 asszonyt tartóztattak le, akiket négy napon keresztül étlen-szomjan tartottak fogva.⁶⁹

A „szociális zavargások” ismertetésére a miniszterelnök reagált. Wekerle Sándor mindenekelőtt az események értelmezését vitatta: semmiképpen sem lehet azokat „ártatlanságnak vagy jogosult ellenállásnak” nevezni, mivel „súlyos kihágások” történtek, amennyiben rendőröket és „tiszteletre méltó” hatósági személyeket inzultáltak. Azt is visszautasította, hogy a rendbontásban elsősorban

⁶⁵ A beszéd tartalma nem ismert, de a háborút a „zsidó fajnak” tulajdonító, a szóbeli és a sajtó-propaganda hatását felismerő jezsuita szerzetes lapjában, a *Magyar Kultúrában* éppen 1918 februárjában jelent meg egy cikk a zsidók parasztok elleni támadásáról: „A zsidó destrukció most a magyar földművesosztály, a parasztság torkára kezdi rátenni a kést. A magyar paraszt lelki világának életképes csiráit elfojtani, gazdasági erejét összeroppantani – ez ma a zsidó oligarchia szociális ambícióinak egyik legjelentősebb ösztökéje.” B.K.: Zsidók és parasztok. *Magyar Kultúra*, 1918. február 5. 139–141.

⁶⁶ Romsics (szerk.) 1976: 132–137

⁶⁷ Napi 20 dekárról 24 dekárra.

⁶⁸ A *Friss Újság* szerint az asszonyokhoz suhancok csatlakoztak, és a polgármester, a gazdatanácsnok, a húsüzem igazgatójának, valamint az egyik sertéskereskedő ablakait zúzták be. A ceglédi asszonyforrongás. *Friss Újság*, 1918. augusztus 13. 4.

⁶⁹ *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 260–261.

hadiasszonyok vettek részt, sokkal inkább a csőcselék, akiknek az ellátás nehézségeihez nincs közük. („A csőcseléket meg kell a néptől különböztetni.”)⁷⁰

A hátországban felszínre törő kollektív tiltakozások közül néhányat mutatam be, melyek kaotikus mozzanatait a (néha mikroszkopikus éleslátással, olykor „tényellenes” hipotézisekkel rendelkező) detektívek és a résztvevőkkel együttérző képviselő alakította egységes narrációvá és fűzött hozzá ok-okozati magyarázatokat. Bár az időben és térben távol eső történeti jelenségek összehasonlítása mindig veszélyeket rejt magában, a bemutatott események a 18. századi európai éhséglázadásokkal mutatnak rokonságot. Az infláció és a termésmennyiségtől független feketepiaci árak, az élelmiszer és más létszükségleti cikkek hiánya okozott felháborodást, de nem csupán a „morális gazdaság” megsértése vezetett erőszakhoz. Közrejátszott abban a hatóságok tétlensége és vélt vagy valós korrupciója, a társadalmi igazságtalanság érzete, a hadiasszonyok öntudata (a hadisegély felemelését is követelték), a szervezett és jogszerű érdekérvényesítés kudarca, amit a női kommunikáció, az utcákon, tereken, és piacokon folytatott diskurzusok alakítottak az akciókat kiváltó kollektív tapasztalattá. A kommunikációban talán a 19. század végi alföldi agrármozgalmak emlékei is megjelentek,⁷¹ és nem becsülhetjük le a zsidó kereskedők elleni uszítást sem.

Az ínség egyedi és elszigetelt, de nem kevésbé hagyományos reakcióira a lapok bűnügyi rovatában találunk információkat. A Tolna megyei Mázai malomból 1917 májusában lisztet és terményt loptak el. Esztergom határában pincéket törtek fel, az elkövetők élelmiszert kerestek. A szintén Esztergom megyei Érsekkétyen Vida Sándor udvaráról három hízott kacsát és egy libát vittek el, és hasonló lopások a „környéken sűrűn előfordulnak”.⁷² Az *Esztergom* című lap 1918 augusztusában a vármegyei „zsványvilágról” tudósított: a falvakban éjjelente „mozgalmas élet” zajlik, amit a közrend felügyelői sem tudnak megakadályozni. (Bajmót előjárósága például még egy éjjeliőrt volt kénytelen felfogadni.)⁷³

Az említett bűnesetek elkövetőinek többsége ismeretlen volt, ezért a foglalkozásuk sem derülhetett ki. A kenyér és a liszt, a zsír, a tűzifa és a ruháneműk lopását nehéz lenne mással, mint az ínséggel magyarázni, a lapok is utaltak erre, anélkül, hogy a vádlottak a legcsekélyebb empátiában részesültek volna. Ellenkezőleg, már egyetlen darab kenyér eltulajdonítása nyilvánosságra juthatott, és a tolvaj nevét, amennyiben ismertté vált, kíméletlenül közölték. S mivel a falvakban a „potenciális”, sokszor csak a vélelmezett elkövetők a szegények, a nincstelenek közül kerültek ki, a mindennapi konfliktusok számának

⁷⁰ Wekerle szerint nem igaz Fényesnek az az állítása sem, hogy a fejadagok csökkentésére az Ausztriába irányuló élelmiszerexport miatt lett volna szükség. *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 261–262.

⁷¹ Ezek egyik központja Cegléd volt.

⁷² Lopás Érsekkétyen. *Esztergom és Vidéke*, 1917. október 21. 2; Tömeges pincefeltörések. uo.; Puskás 1968: 163.

⁷³ Zsványvilág a vármegyében. *Esztergom*, 1918. augusztus 4. 4.

a növekedése mellett a velük szembeni előítéletek intenzitása, a kirekesztésük is erősödhetett.

A megyei tisztviselőknek biztos információi voltak a kihágások és a bűnügyek gyarapodásáról, amit a hátország rendjének, a közfegyelem és a hatóságok tekintélyének megsértéseként, valamint a falusi társadalmakat összetartó szigorú erkölcsi normák lazulásaként értelmeztek, és amit represszióval kívántak kezelni.

A háború alatti élethelyzetek reakciójának tekinthetjük az aktorok által írt leveleket, melyekben a saját sorsukat örökítették meg, és adtak a szegénységnek sajátos jelentéseket. Először tizenegy hajdúdorogi asszony belügyminiszternek címzett, majd a mezőgyáni Rákóczi Istvánné férjének írt (és a cenzúrahivatalban maradt) levelét idézem.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Méltóztat talán tudomással bírni arról, hogy községünknek mintegy 4463 közel látást igénylő polgára van,⁷⁴ kik tejelő marha, baromfi, kerti és mezei termények hiányában csaknem kizárólag a hatóságilag nagyon szűken megállapított lisztmennyiségből kénytelenek nyomorult életüket napról-napra tengetni. Méltóztat tudni, hogy ezen tömeg részére 1917. január havában kiutalt 40 mázsa lisztet 173 mázsa helyett, e lisztből fejenként 31 napra 9 deka sem jutott. Pillanatról pillanatra vártuk, hogy a rendes adagra kiállított lisztutalványainkat beválthatjuk és ezzel kölcsönlisztünket könyörületes véreinknek vissza tudjuk téríteni [...] Elvesztettük hitünket, el bizalmunkat mindenben, mi földi és emberi. Uram! Mondd meg, mit együnk? Zsírunk, tejünk, tojásunk nincs. A bénák, özvegyek és árvák jajkiáltása túlharsog világokon és azt büntető paragrafusokkal elfojtani nem lehet [...] Adj kenyeret nekünk, ne tudja a világ, hogy Magyarország népe éhezik. Ne higgy nekünk, gyere és lásd szemekkel szenvedéseinket és akkor mi a gyermekeid leszünk, kiket kebledre ölhetesz.”⁷⁵

„Szeretett kedves férjem [...]

Úgy el vagyunk keseredve, ez a sok rongyos asszony, mert ojan nagy drágaság van, hogy nem lehet elképzelni. pedig minden van, csakugy mint máskor, csak gondold fel, egy liter eczet 4 forint, ami háború előtt 10 krajczár vót [...] eszt csak mink érezzük, a szeginy, mert elmegyek 10 forintal a bótba, semit se veszek jó formán, mégis ott hagyom. azért anyit kel nélkülözni, ki sem lehet beszélni. tudod, márczius uta haladja a 7 száz forintot, ami a kezembe jöt, és még sincs, hát hun van, megetem én meg a jószágom, az egy tehén, egy malacz, meg az aprójószág, lehet, hogy a tehenet el kel adni, mert nem birom az enivalóját beszerezni [...] soha nem jön felém sem, én sem megyek felé többet [...]”⁷⁶ nem törődök én már semivel, senkivel, mert ez az élet csak nyomoruság, így kel leélni az életet, nyomorusággal, sirva alszunk el,

⁷⁴ Hajdúdorog népessége 1910-ben 10 468 fő volt.

⁷⁵ Fehér–Komoróczy (szerk.) 1959: 6–7.

⁷⁶ A férj édesanyjáról van szó.

sirva kelünk fel, sirva eszünk, hogy mért nem nyílik már meg a föld, nyelné el a sok szegint, maradnának meg az urak, tudom elmulna a háboru, mert az ur mind ithon van, azokra meg a jó isten adna egy háborut, ha mégsem elégtelték meg a vérontást, még csak a maradékát is tegye földönfutóvá.”⁷⁷

A hajdúdorogi asszonyok 1917 februárjában a közellátást igénylők nevében fordultak a miniszterhez. Röviden és adatszerűen vázolták a helyzetüket, majd hangjuk pátosszal teli, vallásos könyörgésre váltott át, mintha az Úrhoz fohászkodnának. Bár ismerik a nekik járó fejadagot, az élelemmel korlátlanul rendelkező miniszter atyai jóságában és keresztényi könyörületességében bíztak, pontosan abban, amiben a hagyományos szegények, vagyis az önmagukat ellátni képtelen, élelemért kolduló bénák, özvegyek és árvák évszázadokkal korábban az őket támogató emberektől (vagy a Jóistentől) remélhettek. A textusban a Gemeinschaft-eszme is megjelenik, mivel a rászoruló „könyörületes véreiktől” kaptak lisztet, igaz, azt vissza kell adniuk.

Nem kizárt, hogy az alávetettséget implikáló szöveg megfogalmazását egy „közvetítő” (tanító, diák, esetleg lelkész) segítette, Rákóczi Istvánné levelét viszont biztosan maga írta. Az asszony aligha volt ellátásra szoruló nincstelen, mivel harmados kukoricát művelt, jóságokat tartott, és néhány hónap alatt 700 forint bevétele volt,⁷⁸ mégis levelét a végtelen panasz, az elkeseredettség és a teljes kilátástalanság jellemzi. Társadalmi csoportazonosságában („szegény”) a drágaság és a megélhetési lehetőségek szűkülése, családi kapcsolatainak gyengülése és az igazságtalanság is szerepet játszik, hogy a férjével ellentétben az „urak” mindnyájan ithon vannak. Az úr és a szegény dichotómiája jelenik meg,⁷⁹ és a szegénység mintha örök és megváltoztathatatlan léthelyzet lenne, aminek legfeljebb az apokaliptikus pusztulás vethet véget.

* * *

A szegény fogalma a 19. században differenciálódott, a magukat fenntartani nem tudókon kívül, a vagyoni és a jövedelmi, valamint a foglalkozásban kifejeződő egyenlőtlenségeket jelölte („legszegényebb osztályok”),⁸⁰ és utalhatott a társadalmi rang és presztízs, illetve az annak megfelelő szokások és gyakorlatok egységének felbomlására is.⁸¹ Az „ínségesek” alacsony keresetük, továbbá természeti

⁷⁷ Idézi Hanák 1988: 236–237.

⁷⁸ A levél 1917. szeptember 9-én kelt.

⁷⁹ E társadalomkép kulturális tradíciójáról: Ossowski 1973–1974: 30–39.

⁸⁰ A polgári perrendtartást szabályozó 1911: I. tc. szerint szegényjogban a részesülhetett (és rendszerint ez volt a szegénységi bizonyítvány kiállításának az alapja is), akinek a jövedelme nem volt nagyobb, mint a lakóhelyén szokásos napszám összege. A szegényjog több évszázados hagyományt követve, a perköltségek alóli mentességet és ingyenes jogi védelmet, a szegénységi bizonyítvány a budapesti tudományegyetemen tandíjmentességet (a gimnáziumokban kedvezményt), valamint ingyenes óvodai ellátást biztosított (Pomogyi 2001: 76–77).

⁸¹ A magyar nyelv szótárában olvasható, hogy a fogyasztási igények természetes különbözőségéből adódóan ugyanannyi vagyonnal egy urat és gróft szegénynek, míg egy mesterembert vagy

csapások vagy rendkívüli gazdasági helyzetek következtében váltak időről időre képtelenné önmaguk ellátására, a világháború alatt a centralizált élelmiszer-elosztás és a fejadagok megállapításának elsődleges célja azonban nem a vidéki pauperizáció enyhítése, hanem a „termelővel nem érintkező” városi fogyasztók (munkások, tisztviselők) ellátásának biztosítása volt. Igaz, 1916 januárjában a mezőgazdasági munkásoknak (és a kisgazdáknak) kedvezőbb lisztadagokat határoztak meg (bár a kormány jól tudta, hogy ezt betartani nem lehet), amit a munkaképesség megőrzése motivált, és arra a megszilárdult, az egyéneket a fogyasztási szokások és szükségletek szerint kategorizáló szemléletre épített, mely szerint a kenyér az agráriumban dolgozók legfontosabb vagy kizárólagos tápláléka.⁸²

A közellátás jogi szabályozásának és intézményeinek bemutatása nem nélkülözheti az abban résztvevők cselekvéseinek vizsgálatát. Kecskemét polgármesterét vagy a rendkívül agilis nagysomkúti főszolgabírókat a szociális érzékenységet és méltányosságot magába foglaló hivatali ethosz vezette, Békés megyében Wenckheim Dénes informális kapcsolatait vette igénybe. Nem feledkezhetünk meg a korrupcióról, a „közszolgálat magáncélra való felhasználásáról” sem,⁸³ aminek a közellátás sajátos, az állami beavatkozás és a piac ötvözetére épülő rendszere különösen kedvezhetett. Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a szűkös élelmiszerkészletek elosztását egyre erősödő bizalmatlanság övezte, és számos esetben a társadalmi tőkével (kapcsolatokkal) sem rendelkező szegények diszkriminációja és kiszolgáltatottsága érvényesült.

A bevonuló katonák többségét a mezőgazdasági munkások alkották, családtagjaikat az állam támogatta, amit egyfajta szegényellátásként értelmezhetünk. Ennek elvei és az önálló társadalmi kategóriává váló „hadisegélyes asszonyokról” kibontakozó diskurzus a róluk alkotott képzetekről és attitűdökről tanúskodik. Az 1882. évi XI. törvénycikk szerint katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámoltítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre, melynek összege nem haladhatja meg a besorozottak korábbi jövedelmét. Az ezt kiegészítő, még a háború előtt elfogadott 1914. évi XLV. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy a bevonultak azon családtagjai, akik megélhetésüket biztosítani tudják, segélyre nem tarthatnak igényt, ezek a liberális szellemiségű

földművest gazdagnak nevezünk (Czuczor–Fogarasi 1870: 1109).

⁸² Ez érvényesült a cukor elosztásánál is, bár betartani aligha lehetett következetesen. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja a mezőgazdaságban dolgozóknak havi 25, másoknak 80 dekát engedélyezett, az Országos Közélelmészeti Hivatal elnöke azonban, a hozzá érkező panaszok nyomán, az arányok módosítását javasolta (40–70 dekagramm). A Budapest környékén élő, földműveléssel foglalkozó lakosság ugyanis az őszi és a téli hónapokban ipari munkát vállalt, és életmódjuk a „fővárossal való gyakori érintkezés” miatt, az ipari munkásság életviszonyainak felel meg. (Kürthy Lajos arról is meggyőződött, hogy a gödöllői fogyasztási szövetkezet az engedélyezettnél nagyobb mennyiségű cukrot kap, ezért a tagok adagja a hivatalos kvótánál aránytalanul magasabb. „Feltehető, hogy ugyanez áll fenn a megye többi Hangya-szövetkezeténél is.”) MNL PML IV. 401.b 225. doboz 9199/1917.

⁸³ Bourdieu 2002: 114–115.

törvények tehát kizárólag a munkára alkalmatlan, önmagukat eltartani nem tudó hozzátartozók támogatását tették lehetővé.⁸⁴ Az 1915. február 22-i kormányrendelet viszont, mely a növekvő munkaerőhiányra reagált, azt tartalmazta, hogy a mezőgazdasági munkára alkalmas egyén, amennyiben vonakodik munkába állni, hadisegélyben nem részesülhet. Vagyis a munkaképesek is megkaphatták az állami segélyt, ám ez a fegyelmezés, a munkára kényszerítés eszközévé vált.⁸⁵

A változtatást minden bizonnyal a helyhatóságok, a gazdasági egyesületek és a birtokosok sorozatos panaszai ösztönözték. Ung megye gazdasági tudósítója szerint a „kézimunkásnők” hadisegélyük nagy részét félrerakják, legfeljebb „cifra felruházásukra” költenek, és napszámba nem járnak. A kunhegyesi gazdasági egyesület képviselőjének hasonló véleménye volt: a köznép korábbi kereseténél jóval nagyobb segélyben részesül, ezért cselédet vagy napszámot kapni nem lehet. Többségük „azzal henceg, hogy nem szorul dologra, mert úgy mondják, hogy a »fájdalomdíjból« is komótosan megélnek”.⁸⁶ A Szatmár megyei jegyzők úgy ítélték meg, hogy a pénzbeli segély a pazarlás, a „cifrázkodás” és az erkölcsi élet lazulásának a forrása, ami az állandó havi jövedelemhez nem szokott nőkre jellemző.⁸⁷ Az idézett főszolgabíró, Jeszenszky Béla tapasztalatát a *Kövárvidék* tette közzé: a nagysomkúti járásban élő román asszonyok a segélyből selyem blúzt, selyem kendőt és magas sarkú cipőt vásárolnak, amire „egyáltalán nincs szükségük”. Naphosszat „henyélnek”, gyermekeiket nem gondozzák, sőt a segély maradékából lerészegednek, és a legényekkel „mulatnak és dorbézolnak”. (Jeszenszky ezért a szigorú ellenőrzést, a segély felfüggesztését és a gyermekek menhelyi elhelyezését sürgette.)⁸⁸

Biztosan voltak olyanok, akiket a régóta meglévő vágyaik, a divatkövetés és a pillanatnyi örömszerzés a hirtelen jött segély tervszerűtlen és „irracionális” elköltésére, a „felelőtlen” szórakozásra csábított,⁸⁹ ezekben a narrációkban mégis az agrárszegényekkel kapcsolatos hatalmi és munkaadói attitűdök fejeződnek ki: a munka számukra kényszer, legfeljebb a létfenntartás motiválja őket, és az elvárt magatartásforma a „tisztessé” szegénység alázatos elfogadása. Ugyanakkor

⁸⁴ Ez összhangban volt a szegények segélyezésének elvével.

⁸⁵ Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 63–64.

⁸⁶ MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 44128/1915; uo. 1385. cs. 62a 15370/1915. Az 1914. évi XLV. törvénycikk rendelkezett a hadbavonultak családtagjainak segélyezéséről, melynek mértéke, három igényjogosult esetén, lakásilletékkel együtt, napi 2,56 és 3,96 korona között mozgott. (A falvakban a jogosultságot a jegyzők „szinte korlátlan hatalommal” állapították meg.) A hadisegélyről 1917-ben újabb törvény született, ekkor az összegét is felemelték, és odaítéléséről a jegyzőből, a bíróból és három választott tagból álló véleményező bizottság döntött (Pap 1934: 181–190).

⁸⁷ *Szatmár megyei Hirmondó*, 1916. június 18. 1–2.

⁸⁸ *Kövárvidék*, 1915. február 21. 1–2.

⁸⁹ Oscar Lewis ezt a szegénység kultúrájának tekinti (Lewis 1968). Kritikája: Goetze 1971: 223–246.

a segélyre mint állami juttatásra törekvés a mindennapok megélhetési „stratégiáinak” fontos elemévé vált.⁹⁰

A társadalmi és erkölcsi értékrendet egyre intenzívebben formáló és közvetítő (polgári) sajtó nemcsak a hadisegélyes asszonyokat bírálta, hanem a szegények sajátos hierarchiáját is megalkotta. A lapok azzal érveltek, hogy amelyik napszámos vagy munkás dolgozni akar, az békebeli jövedelmének többszörösét keresheti meg, az iparosok és a kereskedők megélhetése szintén biztosított, ezzel szemben a „lateiner osztályt” és a hivatalnokokat a mérhetetlen drágaság súlyos helyzetbe juttatta. Ők az „úri szegények”, az igazi szegények (valójában csakis „úri nyomor” van), akik nem tudják a családfő társadalmi állásához méltó életmódot fenntartani. Ráadásul az „alsóbb néposztályoktól” eltérően, akikről az állam bőkezűen gondoskodik, az altruizmusra sem számíthatnak, mivel az úri ember számára a szegénység szégyen, azt megmutatni nem illik. („Jaj annak, aki kimerészkedik a szomorú elhagyatottságnak, az igazi szegénységnek, a tehetetlenségnek magányából a napfényre [...] Hát nem maga a társadalom az oka, hogy az álszemérem befészkelje magát az úri szegénynek a lelkébe.”)⁹¹ A szegénység tehát az egyén társadalmi státuszát reprezentáló javak és képességek elvesztését (hiányát) jelenti, a nyilvánosságban ők számíthatnak empátiára, nekik van méltóságuk,⁹² ezzel szemben az „alsóbb néposztályok” szegénysége, ha egyáltalán láthatóvá válik, természetes állapot.

A falusi társadalmakban a jótékonyság a patrónus-kliens jellegű munkakapcsolatokba illeszkedett, a gazda a hosszabb-rövidebb ideig végzett munkáért cserébe látta el alkalmazottját, aki ha rászorult, magas kamat fejében, kölcsöngabonát is kapott, a munkaviszony az egyenlőtlenséget és a függőséget konzerválta.⁹³ A földművelésügyi miniszter 1914. augusztus 3-án kiadott rendelete ugyanezt tartotta szem előtt, és arra „kérte fel” a birtokosokat, hogy „tehetségük szerint” gondoskodjanak a gazdasági cselédek és a munkások itthon maradt családtagjairól, biztosítsák nekik a „szeretet, a részvét és a segítség áldásait”. Ghillány Imre a részletek kidolgozását a gazdasági egyesületekre bízta. Csanád megyében a családtagok 1914 nyarától félkonvencióban (illetményföldben és kukoricában) részesültek, amiért hetente három napot szolgáltak. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a terménybér egyharmadát, Sáros megyében a felét kapták, ezért ugyancsak dolgozniuk kellett, és a munkaadók a szokásos felmondási idő felfüggesztését (a cselédek elszegődésének megtiltását) követelték. A gazdák „humánus” gondolkodása tehát, ami Fabricius Endre, az OMGE titkára szerint a „régii patriarchális” viszonyokat tartja fenn, és a mezőgazdasági munkavállalókat megóvjá attól, hogy az ipari munkásokhoz

⁹⁰ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigazgatási bizottságának becése szerint, a hadisegély-kérelmek és panaszok száma 1918 nyaráig megközelítheti a 30 000-et. MNL OL K 26. 1163. cs. 1918. III. res. 7540.

⁹¹ Mindig lesznek közöttünk. *Szatmári Hírlap*, 1915. február 24. 1; A szemérmes szegények. *Nyírvidék*, 1915. augusztus 12. 1; Közleg a tél. *Váci Hírlap*, 1915. november 7. 1; Csomay Győző: Szemlélődés. *Szatmár és Vidéke*, 1918. május 27. 2.

⁹² Az Augusztá-alapnak önálló „úri szegény” osztálya működött.

⁹³ Erről bővebben: Csíki 2018: 98–107.

hasonlóan „egyszerű munkagépekké” váljanak, a nők és a gyermekek „teljes jogú” munkáját és a konvenció csökkentését jelentette.⁹⁴

A községi (városi) szegénygondozás intézményrendszere a világháború alatt kibővült, ez azonban a hadiárványokra koncentrált, a falvakban, ahol a képviselő-testületet rendszerint a módosabb gazdák alkották, ezt szintén a személyes kapcsolatok határozták meg, ráadásul a szegényalapokat a hadikölcsön-jegyzések apasztották.⁹⁵ A hiányzó egyesületi karitáoszt a lelkészek, a tanítók és a jegyzők által vezetett szövetkezetek pótolhatták – a Magyar Gazdaszövetség lapjában a propaganda szándékával közölt példák⁹⁶ azonban az ideált, mintsem az elterjedt gyakorlatot mutatták be.⁹⁷ Az elhúzódó háború, a nélkülözés, az önfenntartás bizonytalansága, valamint a bizalmatlanság ugyanis a szolidaritást a falusi társadalmakban biztosan nem erősítette meg. De úgy tűnik a hiányt kihasználók vagyonosodása és bősége sem.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 26. Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok

K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 184. Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV. 401.b Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SzSzBML)

IV.B 401. Szabolcs vármegye főispánjának iratai

Képviselőházi Napló, 1914–1918

Magyarországi Rendeletek Tára, 1914–1918

Az Est, 1914–1918

Balatonvidék, 1914–1918

Békés, 1914–1918

Békésvármegye Hivatalos Lapja, 1914–1918

Délmagyarország, 1914–1918

⁹⁴ A gazdasági cselédek. *Eger*, 1914. augusztus 19. 3; Stenge Ferenc: Baranya gazdái a cselédekért. *Köztélek*, 1914. szeptember 12. 2293; Csanád megye gazdái a hadbavonult cselédek családjáért. uo. 1914. szeptember 19. 2331; Fabricius Endre: Gazdatársadalmunk és a hadbavonult cselédek családjai. uo. 1914. október 10. 2422–2423.

⁹⁵ A farnadi és a magyarszögyéni szegényalap például 4000–4000, az ebedi 3500, a gacsályi 600, a szőnyi főjegyző (a képviselő-testület jóváhagyása nélkül) 2000 koronát jegyzett. *Esztergom*, 1915. november 7. 5; uo. november 21. 5; *Szamos* 1917. január 17. 3; Kürthy–Tóth (szerk.) 2004: 167.

⁹⁶ A gömörszékárosi és a nandvási szövetkezet 280 koronát gyűjtött jótékony célokra, a tarnaszentmiklósi a hadbavonult „szegényebb sorsú” lakosoknak meleg ruhákat és 80 krajcárt ajándékozott. *Gazdaszövetség*, 1914. szeptember 5. 1361; uo. október 24. 1491.

⁹⁷ Az itt csak felvetett témák a lokális kutatások keretében vizsgálhatók.

Eger, 1914–1918
Egri Újság, 1914–1918
Esztergom, 1914–1918
Esztergom és Vidéke, 1914–1918
Evangelikus Óráló, 1914–1918
Friss Újság, 1914–1918
Gazdaszövetség, 1914–1918
Kövárvidék, 1914–1918
Köztelek, 1914–1918
Magyar Kultúra, 1914–1918
Nyírvidék, 1914–1918
Szamos, 1914–1918
Szatmár és Vidéke, 1914–1918
Szatmári Hírlap, 1914–1918
Szatmármegyei Hírmondó, 1914–1918
Tolnamegyei Közlöny, 1914–1918
Váci Hírlap, 1914–1918

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrássy Antal 1973: Az agrárproletariátus és a parasztság helyzete, mozgalmi 1908–1918. In: Suri Károly (szerk.): *A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918*. Kaposvár, 241–281.
- Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest, 151–194.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára*. V. Budapest.
- Csíki Tamás 2018: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben*. Budapest.
- Erényi Tibor – Mucsi Ferenc (szerk.) 1956: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. V. Budapest.
- Farkas Dezső 1965: *A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1919)*. Budapest.
- Fehér András – Komoróczy György (szerk.) 1959: *A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény*. Debrecen.
- Ferge Zsuzsa 1986: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest.
- Goetze, Dieter 1971: “Culture of Poverty” und soziale Wirklichkeit: Nachruf auf eine Theorie. *Sociologia Ruralis* (11.) 3. 223–246.
- Gratz, Gusztáv – Schüller, Richard 1930: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien.
- Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 163–208.

- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 169–343.
- Hanák Péter 1988: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 222–274.
- K. Balog János 1964: *Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában*. Szekszárd.
- Kiss Lajos 1939: *A szegény ember élete*. Budapest.
- Kiss Lajos 1941: *A szegény asszony élete*. Budapest.
- Kónya Péter 2015: Az orosz betörés Sáros és Zemplén vármegyébe 1914–1915-ben. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A Nagy Háború és emlékezete*. Debrecen, 87–96.
- Kürthy Anna – Tóth Krisztina (szerk.) 2004: *Komárom és Szöny képviselőtestületi jegyzőkönyveinek kivonatai 1879–1950*. Esztergom.
- Labádi Lajos 1995: *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918*. Szeged.
- Lewis, Oscar 1968: *Sánchez gyermekei*. Budapest.
- Matlaskovszki Tádé – Mutschenbacher Emil 1915: *Háborús gazdálkodás*. Budapest.
- Ossowski, Stanisław 1973–1974: Az osztálystruktúra dichotomikus felfogása. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés*. Budapest, 30–39.
- Pap Dezső 1934: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest.
- Péterné Fehér Mária 2015: A városvezetés helytállása az első világháború éveiben. In: Gyenesi József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Kecskemét, 77–266.
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest.
- Puskás Attila 1968: A forradalom érése Tolna megyében az I. világháború alatt. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I. Szekszárd, 139–190.
- Rimaszombati Károly 2000: Pálffy József (1874–1944) szegedi polgármester pályafutása. In: Zombori István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged, 273–288.
- Romsics Ignác (szerk.) 1976: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Kecskemét.
- Troján, M 1964: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918–1919-es években. *Századok* (98.) 1–2. 107–157.
- Vigh Károly 1979: *Vörös Pest vármegye*. Budapest.